

Байыр чедириишкиннери

Хүндүлцг хоочуннар!

Чаагай сеткилдің болгаш мерген угаанның кижилернің байырлары болур — Хоочуннар хүнүн таварыштыр силер бүгүдөгө чүректің ханызындан изиг байырны чедирип түр мен!

Силер шунту эрткен амыдыралыңарда төрөөн Тывавастың, улу Россияның бурунгаар хөгжүлдөз дээш бүгү күжүңерни, эртеж-билиңерни сөңнөн болгай силер. Силер чоннуң езу-чаңчылдарын кадагалаан алдын курлавыр бооп, база республика иштинде эки херектерниң киржикчизи кылдыр артып турар силер. Амыдыралдан шилип алган быжыг туружуңар, кылган ажил-херээңерге ак сеткилдиңер бистерге үлегер-чижек бооп артып турар. Силер – бистиң ада-иелеривис, дагдыныкчыларывыс, амыдыралывыс удуртукчулары бооп турарыңарга чоргаарланыр бис. Амгы Тыва Республикада бүгү-ле бар экономиктиг чедишшинер силерниң жогаг билбес күш-ажылыңар-биле чедип алдынган. Эрткен салгалдар – хоочуннар дугайында сагыш салыышкын Тыва Чазактың социал талазы-биле шиитпирлеп турар чугула айтырыгларының бирээзи. Силерниң амыдыралчы, күш-ажылчы арга-дуржулгаңарны, мерген угаадыңарны бедии-биле үнелээр бис. Хоочуннарның амыдыралының шынары улам бедик деңгелге турарын чедип аары – бистиң сорулгавыс.

Хүндүлүк хоочуннар! Силерниң кайгамчыктыг цнелиг кылган ажыл-херээңер дэиш улуу-биле четтиргенимни илереттим! Узун назынны күзедим! Быжыг кадыкшыл биле аас-кежик силерниң-биле кажан-даа кады чорзун!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
2008 чылдың октябрь 1

Эргим хцндцлцг хоочуннарывыска «Чаңгыс демниг Россия» партиязы Улуг назылыглар хцнц таварыштыр байыр чедирип тур.

Кадыкшылды күзедивис!

Силерниң чоок кижилериңерге буга-ле чыңлдер эки болзун!

Бис Силерге ынак бис!

Байырлал-биле!

**«Чаңгыс демниг Россия» партиясының
Тывада девискээр салбырының политчөвүлели.**

ОКТАБРЬ 5 — Россияның Башкы хуну

Республикада салым-чаяанныг уругларнын Р.Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының орус дыл болгаш литература башкызы Вера Монгушовна Оюн башкылаашкының ажылында 33 чыл бараан болуп турар. Ол «Россия Федерациязының ниити өөрөдигезиниң хүндүлүг ажылдакчызы», ТР-ниң Культура болгаш Өөрөдиге яамаларының хөй-хөй Хүндүлел бижиктеринин эдилекчизи.

— Республиканын эң улуг солуну «Шын» солун- биле бистиң өг-бүлеvis сырый харылзаалыг. Аңаа, бо солунга, ачавыс Монгуш Севээн ажылдап чорааш, номчурунга, чечен чогаалга ынак болурун уругла-

рынга чаңчыктырып кижизиткен. Ол олчаан бо солунга ада-иевище турсакаал кылдыр бердинген бис. Ачамның солунуга чуруум үнери менээ эң улуг чоргаарал-дыр- деп, Вера Монгушовна чугаалады.

Вера Монгушовна, республиканың салым-чаянныг уругларын улуг чогаалчылар А.Пушкин, М.Лермонтовтун чогаалдарына ынак кылдыр өөредип турарыңар база буяанныг үүлө-херек-тир. Байырдалынар-биле!

Вера Монгушовна ОЮН кичээл эрттирип турда бистиң корреспондентивис А.Даржаа тырттырып алган.

Мария ХАДАХАНЭ

"КИЖИ БОЛУРУ ЧАЖЫНДАН..."

Хая кырынга олуруп алгаш, ол бир-ле чүвени сымыранып орган, шүлүк сактып оран-ла хире. Поэзияга ол аажок ынак, боду база шүлүктөрнү бижи-п чоруур: ажы-төл, амыдырал, бойдус-чурумал дугайын-да. Любовь Тыкыевна Халыын – Чаа-Хөлде «Хүнчүгөш» уруглар садының кижизидикчи башкызы. Ооң-биле кады Красноярскиниң Загорьеге кады дыштанып чордувус. Херээжен чон дужуп келгеш чүнү чугаалажыр ийик? Ажы-төл, өг-бүлезин болбайн канчаар. Амыдыралда өөрүшкү, муңгаралды дөгөрезин коптарып кааптар ийик бис чоп.

Люба Арайтаннарның беш ажы-төлдүгү өг-бүлезинге төртүтүнгөн. Любаның кады төрээзнери Алла (ам мал эмчи), Саяна (эмчи сестразы), Уля (фармацевт), бир оол турган, ол ам чок. Ол боду база ам дөрт ажы-төлдүгү. Өөнүн ишти Маадыр – тудугжу. Чаа Чаа-Хөлдү тудушкан. Бажыңында бүгү чүүлдерин ол боду кылган.

Үш оолдары үжөлз шериг ал-
банын эрттирген. Май-оол ам
Хабаровск хоорайда, ТКУ-ну
дооскан, ооң Камила деп уруу
өзүп орат. Мирослав Чечняга
чораан, инвалид, «Эрес-дидим

чорук» орденнің эдилекчизи, үш харлыг оолдуг. Мерген школа соонда Псковта шериг эрттирип турар. Чоокта чаа ол Осетияга турган. Ие кижиңиң чүрээ оглу дээш саргып чорууру билдингир. Ынчалза-даа оолдары авазын дүвүр-тепес дээш, чагааны удаа-дараа бижип чаңчыккан, ол шымбай. Хеймер уруу Марина ТКУ дооскан, технолог мергежилдиг. Ам ийи оолдары Санчай биле Сайгалды өстүрүп ораар.

Любовь Тыкыевна чүве чугаалап турда магалыг чечен-мерген. Ажылдап турары уруглар садынын

дугайында улуг өөрүшкү-биле чугаалаар. Ында 1975 чылдан бээр ажылдап турар. Бичии чаштары-биле бир-ле чүүлдү кылган, чураан, бойдуштуң ыяш-дажы-биле ойнаа-рактар кылырынга дыка ынак. «Арыкчыгаш», «Ховаганнар» деп ынак ырларын чаштары хөглүг үнү-биле бо-ла кыңгырады бадыра бээр. Ыры башкызы С. Ооржактың ажылын аажок мактап чугаалаар чорду. А чаагай аыш-чемни чаш-тарга Зоя Сертий кылып турар. «Эп-найыралдыг өг-бүлө-биле демей бис. Уругларга төрөэн черинин бойдузун, үнүш ыяштарын, аң-ме-нин, куштарын бичиизинден-не бил-ир кылдыр кижизидип турар бис. Оларнын кайызы канчаар эдерин, чүнүң-биле амыдырап турарын уруглар билир. Уругларның дыл-домааның сайзыралын кичээң-гейде алган бис. Ынчангаш хөй номчул, орус-тыва тоолдарнык дыңнаарынга уруглар ынак. Сай-занактаарынга, кажыктаарынга, аскак-кадайны ойнаарынга дыка ынак бис. Ада-нелер-биле сырый харылзаа чугула. Ынчангаш бо-ла

«төгөрик столдарны» эртирип, арга-сүмө солчур-дур бис. Кандып аажы-чаңгыг уругларны чок дээр, ынчалза-даа ада-ие-биле демирнежип тургаш, эки аажы-чаңга оларны кижизидер хүлээлгени бистин коллектив ак сэткилдиги-биле күүседип турар. Сагыш чоаачал ада-иелер С.Ш.Хомушку, Ч.С.Белек болгаш өскелер-даа башкыларга деткимчезин көргүзүп турар. Аныяк кижизидикчи башкы Н.С.Серен-Доржу Кызылга курстарга өөренип, арга-дуржулгалыг уруглар садтарынга дуржулга солчуп чедип, экология темазынга хамаарышкан Н.Н.Деменкованың лекцияларын дыңнал алгаш, ажылынга ажыглап турар, ада-иелернин хүндүткелин чаалап алган» деп Любовь Тыкыевна чоргаарал-биле чугаалаар.

Башкынын бодунуң ада-иези малчыннап чораан, ачазы сураглыг аңчы, депутат, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденинин эдилекчизи. Сайлык кырган-авай уран-шевер, идик-хеп даарап турда езулуг мастер. Ол тыва чогаалчылар С.Сарыг-

оолду, К-Э.Кудажыны номчуурун-
га ынак. Карааның шилин кедип-
кеш, солун-сеткүүл номчааш орун-
тар. Көдзеге дузалал ажил-агый
чок оорга кайын боор, ычангаш
инек, өшкү-хойну тудуп турар.
Ажы-төлүн олар боттарының үлө-
гөр-чижээ-биле кижизидип келген.
Ам уйнуктарынга дыка ынак,
олары дээнде аажок. Дөрт уйну-
тары-биле «Дагларым» деп чараш
ырыны ырлаарынга аажок ынак.
«Сайын-Хөөнүң ол ырыны ырла-
рының уян чараш деп чүвезин!»
деп, башкы магадаар.

Любовь Тыкьева Халыын шилгедек дурт-сынныг, чугаа-домаа аянынг чараш кижн. Кайгамчык чылыг, чырык ауралыг башкы. «Куш уязынга ынак, кижн төлүнгө ынак», «Авалыг кыс шевер, адаалыг оол дыңнангыр» дээн өгбелеривистиң мерген угаадыглары бар. Л.Т.Халыын өгбелерниң мерген угаадыгларын сагып, чаш ажы-төл келир үеңиз төлөптийг кижилери болзун дээш ажилдап чоруур.

Кызыл. Сентябрь 2008 ч.

Албан езузу-биле

ҮЖЕН АЖЫГ АЙТЫРЫГНЫ САЙГАРГАН

Сентябрь 30-де болган ТР-нің Чазак хуралына 36 янзы-бүрү айтырыгны чугаалажып көргөн. Чазак кежигүннери «Тыва Республикада күш-культура болгаш спорт дугайында», «Күрүне ачы-дузанын стандарттарының шынарының дугайында» хоойлу төлөвилелдерин болгаш ТР-нің хоойлуларынче транспорт үндүргүлериңе, ТР-нің девискээринге хуу сайгарлыкчыларның патентиге үндезилээн бөдүүнчүткен үндүргү хавырылганының системазына, регионалдыг үндүргүлериңе тус чер бюджеттеринче шилчидилгелеринге хамаарышкан бөлүк өскерилгелерни, «Ай санында уругга пособие акшазының тыпсырының чуруму болгаш ооң төлөвири», «Күрүне шаңналдарының дугайында», «2008 чылда Тыва Республиканың ыяап-ла медицина

камгалалының фондузунун бюджетинин дугайында» ТР-нің Хоойлуларынга өскерилгелерни, 2008—2009 чылдың одалга үезинде чедери берге чурттакчылыг черлерге хөмүр-даш чедирилгезинин дугайында, ТР-нің үлетпүр болгаш одаар чүүл-энергетика адырларында биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң сайзыралының дугайында, геологтуг коллекциялар материалдарын чыырынга девискээр ажыглалының эргелеринин дугайында, ТР-нің газ ажил-агыйының дериг-херекселдерин модернизастаарының дугайында, ТР-нің Юстиция херектеринин талазы-биле яамызының болгаш ооң структураларының дугайында дүрүмнү бадылаарының дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

ДЖИП ҮНДҮРҮҮ
ӨЗЕР

2003 чылдан бээр өскерилгелер чок турган транспорт үндүрүүнө чаартылгалар болур деп турар. 150 аът күжүнден бедик күштүг шимчедикчилиг автомобильдеринин үндүрүү өзер. Ол дээрже колдуунда джиптер болгаш спортчу автомобильдер-дир. Республикага транспорт үндүрүү 150-200 аът күжүнден бедик күштүг автомобильдерге 10-дан 15 рубль чедир өзер. Чижек кылдыр алыр болза, Красноярск крайга ол 36 рубль, Алтай крайга 17 рубль чедер. 250 аът күжүнден бедик күштүг автомашиналар дээр үндүрүү 30-ден 45 рубль чедир өзер. (Ол Красноярск крайга — 127 рубль, Алтай крайга — 70 рубль).

Хоойлуну хүлээп апса, өскерилгелер чаа чылдың январьдан эгелеп күштүг болур. Тывада автомобиль паргында машиналарның чүгле 3,0 хуузуна ол салдарлыг болур. Республика бюджетинге ол 2 миллион рубльди немей кириер.

РЕСПУБЛИКА
БЮДЖЕДИ
МУНИЦИПА-
ЛИТЕТТЕР-БИЛЕ
ҮНДҮРҮГЛЕРИН
ҮЛЕЖИР

Эрткен чылын Чазактын саналы-биле кожуун болгаш хоорайларның муниципалдыг албан чер-

леринин деңгелинде транспорт үндүргүлери болгаш өнчү-хөренги дээр үндүргүлериң 50 хуузуна дамчыткан. «Тыва Республиканың тус чер чагыргаларына үндүрүү долузу-биле тус чер чагыргаларына: 50 хуузу кожуун болгаш хоорай чагыргаларының бюджетинче, 50 хуузу чурттакчылыг черлер (суму) бюджетинче дамчыдар деп санал кирип турар.

Чангыс аай көдээ ажил-агый үндүрүүнүн 30 хуузу ооң мурнунда республика бюджетинче кирип турган болза, оларны база муниципалдыг албан черлеринге

бээр деп сүмелеп турар (15 хуузу кожуун болгаш хоорай бюджетинче, 15 хуузу чурттакчылыг черлер бюджетинче). Ол дээрже тус чер бюджеттеринге турган 60 хууга немей дамчыдып турар үндүргүдүр. Ол үндүргүгүн чүгле 10 хуузу федералдыг фондуге шилчиер. Бо хоойлунун күштүг болуп эгелээр деп планнап турар үези — 2009 чылдың январь 1.

ПАТЕНТ ТӨЛЭЭН
БОЛЗУНЗА... УДУП
БОЛУР СЕН

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың девискээринде патент үндезининге хуу сайгарлыкчылардан үндүргү кирилдезин бөдүүнчүдөр системаны ажыглаар дугайында» хоойлузунда өскерилгелер сайгарлыкчы ажил-чорудулгага энчиик болгаш бөдүүн хевирге үндүргү төлээринин хевирин — патентини ажыглаарын идепкейжидер. Ол сайгарлыкчы ажил-чорудулганың 69 аңгы хевиринге ажыглаттынып болур.

Патентинин хемчээли сайгарлыкчы ажил-чорудулганы чорудуп турар черинден хамааржыр. Кызыл хоорайга ол эн бедик, ынчалза-даа дыка-даа улуг эвес хемчээлдиг. Чижээ, Кызыл хоорайга идик септээр сайгарлыкчының патентизинин хемчээли 4800 рубль болза, 1500 кижиден хөй эвес чурттакчылыг суурга ооң хемчээли — 2100 рубль болур. Патентилерни тренерлер, очулдурукчулар, уран чуралга мастерлер, фотографтар, бажың азы машина септээр мастерлер дээр, оон-даа хөй мергежилдиң кижилери ажыглап болур.

Ол үндүргүгүн 90 хуузу тус чер бюджеттеринге артар (45 хуузу — кожуун болгаш хоорай, 45 хуузу чурттакчылыг черлеринин бюджетинде).

КҮРҮНЕ АЧЫ-
ДУЗАНЫ ЧАА
ХООЙЛУЖУДУЛГА-
БИЛЕ

Экономика яамызының ажилдап кылганы хоойлуужудулгазы күрүне ачы-дузанының шынарының стандарттарын, оларны ажыглаар адырларын болгаш шынарының стандарттарының болгаш оларны ажыглаарының дугайында медээ-

лерни тарадырының чурумун өйлөп-чижегеп турар.

Бо хоойлу Девискээрлер саң-хөөзүнүн реформалаашкыны программаның (2007 чылдың декабрь 8) шугуму-биле ажилдап кылдырган. Түннелге даянган бюджетти тургузарының чаа принципин күрүне ачы-дузаларының стандарттарының шынарын болгаш оларның саң-хөө хандырылганын ыяк тодарадып турар.

Хоойлу төлөвилели чүгле кол негелделерни тодарадып турар, ында стандарттаашкынче шилчиер үе көрдүнгөн. Күрүне ачы-дузаларының даңзылары, оларның шынарын сагаанын үнелээринин принциптери өске эрге-хоойлу актылары-биле өйлөттинер. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының юридиктиг албан черлеринге болгаш хуу кижилерге чедирип турары күрүне ачы-дузаларының даңзызын ТР-нің Чазаның бо чылдың июль 21-де хуралына бадылаан.

Ында 79 күрүне ачы-дузаларын хаара туткан. Оларның хөй кезини социал адырның ведомстволарына — Өөредилге яамызы, Күш-ажыл болгаш социал камгалал яамызы, Кадык камгалал яамызы болгаш өске-даа ведомстволарга чедиртинген. Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле агентилел ол адырга хамааржыр сүмелерни, сайгарлыкчы чорук болгаш туризм агентилели — биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринге саң-хөө деткимчезин болгаш консультация болгаш методиктиг дуза кадарын күрүне агентилелди дорт хүлээндирип турар.

УРУГЛАРНЫҢ
ДУЗАЛАМЧЫ
АКШАЗЫ

ТР-нің «Уругларга ай санында алыр дузаламчы акшаны төлээр болгаш аңгылаар чурумунун дугайында» хоойлузунга ТР-нің Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы дузаламчы акшаның хемчээлинин дугайында өскерилгелер кириерин саналдаан. 2009 чылда акшаның үнезинин хуузуна аайы-биле (1,084) дузаламчы акша 85 рубльден 92 рубль кылдыр өскерилген. Бо дузаламчы акшаларны төлээринге республика бюджетинден чарыгдалдарының хемчээли 2009 чылда 178 191 муң рубль болур.

Федералдыг бюджеттен гемофилия, муковисцидозом, гипопизарлыг наннизм, Гоше аары, миелолейкоз, склерозтан аараан, а ол ышкаш органнар болгаш (азы) кеш эде салдырган аарыг кижилерге чоруткан эм-таң-биле хандыраталазы-биле организастыг хемчеглерни боттандырынга федералдыг бюджеттен келген субсидияларны үлээринин дугайында
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2008 чылдың сентябрь 15 №532 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазаның «Федералдыг бюджеттен гемофилия, муковисцидозом, гипопизарлыг наннизм, Гоше аары, миелолейкоз, склерозтан аараан, а ол ышкаш органнар болгаш (азы) кеш эде салдырган аарыг кижилерге чоруткан эм-таң-биле хандыраталазы-биле организастыг хемчеглерни боттандырынга Россия Федерациязының субъектилеринге федералдыг бюджеттен 2007 чылда субсидиялар бээринин Дүрүмүн бадылаар дугайында» 2007 чылдың декабрь 4-те доктаалы езугаар Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ болза:

1. Федералдыг бюджеттен гемофилия, муковисцидозом, гипопизарлыг наннизм, Гоше аары,

миелолейкоз, склерозтан аараан, а ол ышкаш органнар болгаш (азы) кеш эде салдырган аарыг кижилерге чоруткан эм-таң-биле хандыраталазы-биле организастыг хемчеглерни боттандырынга Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызына дагзыр.

2. Федералдыг бюджеттен келген субсидияларны аар өртектиг эм-таң аймаан оларны үлээр пунктузунга чедирер сорулгалыг продукцияны (барааны, ажилды болгаш ачы-дузаны) садып алырынче, а ол ышкаш хамаатыларны аар өртектиг эм-таң-биле хандыраталазы-биле организастыг болгаш информас-техниктиг хемчеглерни чорударына аңгылаар.

3. Тыва Республиканың Кадык

камгалал яамызы ай санында отчеттуг айның соонда айның 15-ке чедир Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызына бо хемчеглерге Тыва Республиканың бюджетинин кассалыг чарыгдалдарының дугайында отчеттаашкынны бээр.

4. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

5. Бо доктаалдың күүселдезин Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономикиг хөгжүлдө эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

«ЧОНАР-ДАШКА» ЧОНАР-ДАШТЫ

Тыва Республиканың Чазаның доктаалын езугаар Бай-Тайга кожуунун Сарыг-Хая деп черде агальматолит (чонар-даш) чыдар 0,5 га черни кызыгаарлаттырган харысалгалыг ниитилел «Чонар-Дашка» бээр-биле шийтирнн хүлээп алган. Бойдустан чаят-

тыган бо байлак оранның ховар дажын кижилерниң кайы хамаанчок үредеп, харын-даа республикадан дашкаар чорудуп турар дугайында Тываның чурукчуларының дилээн өөренип көргөш, ук доктаалга Чазак Даргазы Ш. Кара-оол вторникте ат салган.

«МЭЭҢ ЭРТКЕН ҮЕМ—МЭЭҢ
БАЙЫМ»

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. Кара-оол дүүн Тываның бүгү хоочуннарына Улуг назылыглар хүнүн таварыштыр байыр чедирген.

Бөгүн бистиң республикада 77 муң ажилдавайн турар пенсионерлер бар, оларның иштинде 1803 кижик 80 хар ажып турар. Эрткен чылдың декабрь айда бистиң чангыс чер-чурттууус Анна Тимофеевна Васенева 100 харлаан юбилейин эрттирген. Ол-кырганга Чазак Даргазы Ш. Кара-оол боду

чедип, байыр чедирген.

Бо хүннерде 3 кызылчылар 99 харлаанын, а октябрь 14-те Таисия Петровна Жигалева бодунуң 100 харлаан юбилейин эрттирер.

Бо кайгамчык байырлалда Улусчу чогаадылга бажыңына «Кырган-авам кырган-ачамның чанында» деп уругларның чурук делгелгезинден аңгыда, уран чүлдүң ажилдакчылары хоочуннарга уран талантызын бараалгадып, боодал чечектерни тудуккан.

ОКТАБРЬ 5 – Россияның Башкы хуну

МӨГЕЙИИШКИНИН СӨСТЕРИ

Амыдыралым улус өөредилгези-биле холбашкан болгаш башкыларның байырлалының хуну чоокшулап орда, сагыш-сеткилим хайнып, аныяк өскенниң өөредилге-кижизидилгезиниң дугайында бодалдар баштан үнмес апар. Мен эрткен вектиң алдан чылдарының эгезинден бо 21 вектиң эгезинге чедир амыдыралымның дөргөн чылының дургузунда улус өөредилгезиниң хей-хей өскерилгелериниң, чаартылгаларының эки-даа, багай-даа талаларын көрүп чор мен. Мени 1948 чылдың күзүн ачам Шуй школазынга эккеп хүлээткен. Узун-шыырак, хөглүг-баштак башкы Хертек Дагбаевич Комбу, сөөлүндө барып Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы апарган, мени хүлээп ап тургаш: «Харың кажыл?» деп айтырарга, мен сүрээдеп «сес, тос, он» дээримге. «Оо, эр болган-дыр сен аа» дээнин утпас мен. Баштайгы башкым Салчак Бадыевич Майны, ол сөөлүндө РСФСР-ниң алдарлыг башкызы апарган, кайгамчык томаанныг, талантылыг, чурукчу башкы чүве ийин. Ол ийи алдарлыг башкыларның изин басып, оруун улап чорааным — аксым-кежи.

Ынчан көдээ школага ажылдаары ылап-ла берге турган, школа директору кижичүгү диленир чүве болгай. Школада машина-балгат чогуңдан, одаар ыях, хөмүр сөөртүлгези дээш, колхоз даргазындан диленир, интернаттың аш-чем болгаш өске-даа хандырылгасы дээш хереклекчилер ниитилелиниң баштаар

черинден, тудуг, септелге дээш, тудуг эргелелинден, коммухоз дээш-ле, дилемес чериң чок. Ынчап кээрде, өөредилге ажылыңче кичээңгей салдымас.

Амгы үеде школаже Чазак сагыш салып эгелээн. Компьютер класстарлыг, харын-даа интернетче кирип турар, хей школалар миллионер апаргылаан, автобустарлыг, өөреникчилерни көрүлдөлөр, маргылдаалар, олимпиадалар чедирери амыр болган чүве-дир. Өөреникчи боду-ла кызымак болза, чурттуң болгаш даштыкының-даа өөредилге черлеринче кирип болур. Чаартылганда бир эки чүүл — даштыкы дыл өөредиринче кичээңгейни улгаттырганы.

Мен Бай-Тайга школаларының Кара-Хөлдөн өскелеринге шуптузунга ажылдап каапкан болгаш, ол школаларга ажылдап чораан улуг башкыларны доозазын билер мен. Тээлиниң ортумаа школазынга хей чылдарда ажылдаан Долзан Салчаковна Суглай-оол, Куусаал Семенович Салчак, Бай-Талдан Мөгө Хертекович Маадыр, Бараат Иргитович Делег-оол, Шуйдан Доржу Хертекович Адыг-оол, Куске Делгеровна Салчак, Кызыл-Дагдан Кызыл-оол Хертекович Адыгбай, Кара-Хөлдөн Вера Чалзановна Салчак болгаш өскелерни-даа он-ону-биле адап болур. Амгы үеде Бай-Тайганың школаларында үстүндө адааным башкыларның өөреникчилериниң өөреникчилери оларның оруун уламчылап, чаа салгалдарга

эртем-билигни өөредип чоруур. Оларның аразында боттарының мергежилиниң мастерлери бар. Кожуунда миллионер ат четкен Тээли ортумаа № 1, Бай-Тал болгаш Кара-Хөл школаларының аныяк директорлары Оюн-оол Николаевич Ооржак, Каң Каң-оолович Салчак, Андриян Дүмөн-оолович Иргит олар башкы ажылының чаа-чаа арга-дуржулганын хоочуннардан салгап алгаш, улам сайзырадып, бурунгаарлап чоруурлар.

Тээлиниң ортумаа школазын дооскан 2 аныяк башкылар дугайын бижикседим. Бирээзин Байлаң Хүргүл-оолович Каң-оол дээр. Ол ТКУ-нун физика, информатика башкызы, эртем кандидаты. Ийигизин Ай-Мерген Александрович Күжүгет дээр. Ол ТКУ-нун даштыкы дылдар салбырын дооскаш, ам Новосибирск хоорайда ийиги дээди эртем чедип албышаан, тыва школаларга англи дылды өөредириниң материалдарының дугайында эртем ажылы кылырынга белеткенип турар. Бүгү башкыларның өөреникчилери Тываның алдар-адын көдүрүп, камгалап шыдаар сүлдесүзүктүг болзун! Хүндүлүг болгаш берге ажылыңарга чедишкенин, боттарыңарга кадыкшылды, аас-кежикти, ам-даа хей-хей чылдарда чурттаарыңарны күзөвишаан, байырлалыңар-биле силерге мөгөйдим.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
ТР-ниң алдарлыг башкызы,
күш-ажылдың хоочуну.

ОРУС ДЫЛДЫГ
ТЫВА БАШКЫЛАР

Алдан чылдарда Алдан-Маадыр школазынга өөренип турган мен. Бир-ле өөредилге чылы эгелээрге, директор башкы чаа ажылдап келген башкыларны чыскаалып алган өөреникчилерге таныштырган. Институт дооскан орус дыл, литература башкылары-дыр деп ийи аныяк тыва башкыларны таныштырды: Дудак Хунаевич биле Зинаида Түлүшовна Ооржактар диди. Уруглар дораан сымыранчы бердивис: «Тыва дылын билбес болганнары ол-дур». Ынчан орус дыл кичээлин орус башкылар эрттирер турган болгаш бистерге дыка солун ыш-каш болган. Оон соонда «Тывалап албас» башкыларывыс орус дыл кичээлдеринге черле тывалавас, бисти орус дылдың байлак дүрүм-неринге өөредип, орус классиктериниң номнарын номчурунга өөредип каан. Башкыларывыстың берген билии бистерни улам чалгыннандырып, дээди эртем-билиг чедип алырывыска улуг идиг болганынга өөрүп, боттарывыс чоңу-вустун уруг-дарыын өөредип чор бис.

Ол үеде көдээ черге башкы кижичүгү хүндүткелдиг, кичээлдер эрттиреринден аңгыда өөреникчилерниң бажыңнарын кезиир, хей-ниити ажылдарыңа ыяап киржир турган. Бистиң башкыларывыс Дудак Хунаевич биле Зинаида Түлүшовна Ооржактар кандыг-даа ажылдардан чыда калбас, оларның-биле ыңай-бээр экскурсиялап, малчынарга дузалажып, улуг орус чогаалчыларның номнарынга класс шактарын удаа-дараа эрттирип, бирде изиг-изиг апаргылаар-даа үелер турган.

«Кижичүгү төлү каяа-даа чоруур» деп тыва чоннуң үлегер домаа чиге сөглээн. Элээди класстарга орус дыл башкыладып чораан «Тывалап албас» башкыларым Дудак Хунаевич биле Зинаида Түлүшовна Ооржактар-биле Сукпак суурга кады кожа чурттаар болганывыс база бир солун. Олар ам хүндүлүг дыштанылганда-даа болза, саар инекти, хой-өшкүнү, хаваннарны тудуп, уруг-дарыыңа дөмөк болуп чурттап чоруурлар. Башкыларның бажыңын долгандыр чечек-чимис каастаан, огородунда кандыг ногааны чок дээр. Сагыш-сеткили ак, арыг каас улустун холу безин чөмзүг дээр улустун чугаазы Ооржактарның өгбүлезинге дорту-биле хамааржыр деп башкыларның кожолары хүндүлөп чугаалажыр.

Дудак Хунаевич Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, а Зинаида Түлүшовна РФ-тиң школаларының алдарлыг ажылдакчызы. Ада-ие кандыг болдур, уруг-дарыы база ыңдыг болур дээр болгай. Башкыларым ийи оолду, ийи кысты азырап өстүргеш, эртем-билигге чедирген. Олар республиканың социал сайзыралыңа улуг үлүүн кирип ажылдап чоруурлар.

70 харны ажа-даа берген болза, адак-бышкаа ам-даа чиик, амыдыралды шын тудуп билер башкыларымга чоргаарланып, ол чанын ам-даа салбайн, хей-хей чылдарда ажы-төлүңге эмеке-дөмөк болуп чурттап чоруур күзедим.

Зинаида КУУЛАР.

Сукпак суур.

Кижичүгү төлү каяа-даа чоруур...

ХЕРЭЭЖЕННИН САЛЫМ-ЧОЛУ

Кайгамчык солун кижичүгү-биле ужуражыр аас-кежиктиг болдум. Ол Эрзин чурттуг башкы — Мария Чадамбаевна Сотпа-дыр. Школа дооскаш-ла, Нарын ортумаа школазынга пионервожатыйлап ажылдаан. Идипкейжи аныяк башкыга өөреникчилер дораан таарзына берген, Уран чүүл көрүлдезинге киржир дээш чүк машиназының кырынга Кызылга келгеш, ында хоорай амыдыралын кайгап ханмаан. Кижилерниң идик-хеве, бажыңнарын көдээден келген уруг көөрге, шуут бир өске болган. Элээн үе эрткенде, математика башкызы эрес-шоваа Сайын Сотпа-биле таныжып ап, өг-бүлө туткан. Оларның оолдары Самед ам харылзаа чериниң ажылдакчызы болган, а Салават — электрик. Өг-бүлө эп-найыралдыг чурттап турган. Мария эге школа башкызы, комсомол эге организациязының секретары турган, ынчангаш бола чыыштар, слеттар эрттирер. Ол бүгүге орус башкылар аңаа аажок дузалажып турган.

1965 чылда оларның өг-бүлезинге айыыл-халап болган: өөнүн ишти Сайын сугга барган. Ажы-төлүн бодааш, Мария ажыг-шүжүггө алыспаан. Угбазы Шимит (С.С. Чакарның өөнүн ишти) аңаа шаа-биле дузалажып турганы-ла эки болган. ККБИ-ге өөрени бергеш, сессиялап чоруурда оолдарын ол угбазы сугга арттырып каар турган. Марияны комсомол райкомунун секретарыңче депшиткен. Ынчангаш беш чыл дургузунда аныяктарны кижизидеринге ажылдаан: янзы-бүрү көрүлдөлөр, спартакиадалар, спортчу маргылдаалар дизе-ле, чай чок. Боду волейболдаар, хаактаар, шыдыраа-

лаар болгаш үлегерин көргүзүп, өскелерни суртаалдап турган. Комсомолчу даалга-биле Москва, Ленинград, Хабаровск, Свердловск, Новосибирск дээш, четпээн чери чок. Ол үеде оон ажы-төлү малчын ада-иезиниң аалыңга артар. Кыргыстар боттарының 7 ажы-төлүнүң ажы-төлү — уйнуктарыңа аажок ынак.

Элээн болганда, Марияны культура килдизиниң эргелекчизинге томуйлаан. Ынавайн шаг болган, ынчалза-даа көгүттүрүпкени ол ынаан, ол ажылче шымныгып кирипкен. Улусту эки таныыр болгаш, кымның кандыг талантылыын ол эндевес. Ийи чыл дургузунда чаа клубту туда шаап алганнар. Улусту театр тургузуп алгаш, «Хайыраан ботту» ойнап, концерттерни үндүрүп турганнар. Уран салым-чаянныг кижилер-ле Эрзинде хей: Д.Данилов, К.Шойжун, Н.Чавыран, Б.Дүпчүр. Библиотекарьлар Эренчина, Мария Сергеевна Дүпчүр улуг дузанын көргүзүп турган. Чурттаар орансава чедишпезинден бир чыл иштинде ол өгге чурттаан. Эрги клубту библиотека кылдыр эде кылып алганнар. Арыг-силиг, чылыгы-чырык боорга, библиотекадан чон үзүлбестээн. Уругларның музыка школазы база ажыттыганы.

Эмчи эжи Елизавета Сенди Моолга ажылдап турган болгаш, оон-биле кады чорааш, Улан-Бааторну көөр деп шийтпирлеп алган. Аңаа электрик Гэндэндэмид-биле таныжып алган. 14 чыл дургузунда чааскаан чурттап келгеш, Гэндэндэмид Эрзинче

чедип кээрге, оон-биле өгленчип алган. Олар ийи кыстыг болган: Салтанат биле Тунгалак. Уругларының бичиизи ийи дээди эртемниг болган.

Мария башкы кезээде дылга сонургалдыг болгаш орус, моол дылдарны эки билер. 1970 чылдан бээр орус дыл башкылай берген. Малянов, Кукарин, Курочкина башкылар аңаа дузалажып турган. Өөнүн ишти чуртунче чаныксап туруп бээр, Улан-Бааторже көже бергеш, аңаа ажылдап-чурттап эгелээнер. Моолдарның өөредилгеге кызымаа Марияны магадаткан. Баштайгы чылын шахтерлар хоорайжыгажы Налайхага ажылдап эгелээнер. Ында Москвадан, Киевтен орус специалистер эмгекжок болган. Орус бичи уруглар 4 класстан эгелеп моол дылды өөренип турган. Улан-Бааторнуң 50 дугаар школазынга 8 чыл башкылаан. Марияның организакчы талантызы дыка-ла дузалаан. Ынчангаш дүжүт байырлалы, орус дыл байырлалы, найырал кезээлерин ол эрттирер турган. 8-10 класстың өөреникчилери-биле литература-хөгжүмнүг композицияны белеткен, комбайнернун, трактористин хептерин боттары даарааш, уран чүүл көрүлдөлөринге кирип, концерттерни үндүрүп турган. Оон өөреникчилери үргүлчү 1-2 дугаар черлерни ээлээр турган. Директор Дамдинсурэн аңаа аажок өөрүүр, шай-соотпасты-даа белек кылдыр бээр. Даштыкы кижилерге таарыштыр кылган «Радуга» деп дептер-биле орус дылды өөренип

турган. Методкатыжышкын база ажылдап турган. Пушкин институтунда болгаш Совет эртем бажыңыңа дузалажып турган. Школазы Ленинниң музейиниң чанынга турган. Солун-сеткүүлдерден кезээде орус дыл башкылаашкынынга хамаарышкан чүүлдерни сонургап, тып ап турган. Ылангыя «Орус дыл школада» деп сеткүүлду холдан салбас. Өөреникчилери-биле цирк, музей, операны сонургап көөр турганнар. Ажылчын районнуң өглерин болгаш бажыңнарын кезип ажылдаан. Удаваанда оларга ийи өрээлдиг бажың берген. Уруу биле ашааның өөрүүрү-даа аажок. Уругларның улуглары Эрзинге турган. Лингвистиктиг угланышкынныг школага ажылдап турган. Орус дылды моолдар дыка сонургаар болгаш дыка дүрген өөренип аар турганнар. Кандыг-бир солун кезээ эрттирер дээр болза, «Мени ап алыңар, башкы» деп мурнун былаажырлар. Чүгле хөгжүм каасталгазы-ла бергелерге таварыштырып турган. Черле ынчаш ажылдаарга солун-даа, чиик-даа болган. Оон доостурган 26 өөреникчизиниң барык шуптузу МАР-ның болгаш Россияның аңгы-аңгы университеттеринче өөренип кирген. 13 чыл дургузунда акы-дүмалышкы кожа чуртка ажылдааш, шаңналдарны-даа алган. Моолдун төөгүзүн, культуразын эки билер алган.

Эде тургустунушкун эгелей бээр, аалында, төрөөн чер-чуртунда улугу дээш сагышсырап, дүвүрөп эгелээн. 1993 чылда улуг үер база болган. Моол дыл өөренип турар уруунуң ам-даа бир

чылы бар. Завхан таварты арай деп-ле чанып келген. Ол үеде өөнүн ишти чок апарган, хөөр-жүдүлгезинге безин киржип шыдаваан, чүгле 49 хонуун эрттиришкен.

Эрзинге кээрге, ажыл дораан тывылган — орус дыл башкызы. Школага ол аразында 9 директор солчуп четтигип каапкан болган. Директорлары дыка берге болган. Кижичүгү аңгыда эвес, а арынга чугаалаарын ол негеп турган. Чоорту коллективти эптештирип, найыралдаштырып алган. Он чыл директорлаан соонда, школа бирги категорияны апарган. Кожуун чагыргазының деткимчези улуг дуза болган. Дуржулгалыг башкылар А.Норбу, А.Ала, Д.Чалдыг, Б.Артаева оларның деткимчези-биле бергелерни шыдажып эрткен. 2003 чылдан эгелеп база каттап-ла орус дыл башкылап эгелээн.

Бо херээжен кижиниң сеткил-соруунуң быжыы кайгамчык. М.Ч. Сотпа башкы ышкыш кижилерге кижичүгү болур, олар кажан-даа сени бакка кагбас. Өөреникчилер-даа, башкы өөрү-даа аңаа аажок, хүндүлээр. Үш ажы-төл-биле артып деп чүве, огу биле ашаан чидирип, өске чуртче көжүп, дедир чанып деп чүве кайы-хире берге деп, ынчалза-даа башкы бергелерни ажып эртип келген. Оламулуг өг-бүлениң иези — 11 уйнуктарның кырган-авазы, оларының безин алды ажы-төлүнүң ынак кырган-авазы. Ол — Россия Федерациязының өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы. Пекин, Тибет дээш, четпээн чери чок. Эрзинден бөдүүн башкы ажыл-амыдыралын ам-даа ол ояар уламчылап чоруур.

Мария ХАДАХАНЭ.

Октябрь 1 — Улуг назылыглар

СЕТКИП-ЧҮРЭЭ
АМ-ДАА СЕРГЕК

Суг-Аксы суурнуң Чогаалчылар кудумчузунда хүрөң дыт бажында чурттап ораам 77 харлыг, ынчалза-даа ам-даа адак-бышкаа чиик, шынап-ла, адынга дүгжүп турар Сергелең Сүүр-ооловна Ооржакка ужуражы бергеш, ооң-биле амыр-менди солушкаш:

— Бодунарның дугайында каксы таныштырып көрүңерем, Сергелең Сүүр-ооловна — деп, диледим.

— Школа дооскаш, Кызылдың башкы сургуулун дооскаш, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожуннарның школаларына эге класстар башкылап, чонун ажы-төлүн, уруг-дарыын эртем-билигге өөредип келдим. Ниитизи-биле башкы стажым 35 чыл. Мээң өөреникчилерим ында-мында амыдыралдың янзы-бүрү адырларында багай эвес ажылдап-чурттап чоруурлар. Оларны маңа салаа базып санаары болдунмас. Сургуулдарым шуптузу мени утпайн сактып чоруур өөрүнчүм. Амыдыралдың делгем оруунче үдеп, үжүк-бижикке өөредип каан чаптанчыг чаш уругларның аажы-чаңы карактарымны шийиптеримге, ам-даа олла хевээр көстүп кээр-дир.

Уругларым адазы Даваа Чүлдүмович иштики херектер шугумунга ажылдап чорааш, пенсияже үнген. Ол чонун амырдыжы дээш могаг-шылаг чок ажылдап, хоойлу-дүрүм үрекчилери-биле шыңгыы демисежиң чораан. Хөй санныг медальдарның эдилекчизи. Өг-бүлөвистиң ынаың чөлөңгичи чорду. Ол база аарааш, чок болду. Оглум Володяның оглу Ай-Демир кырган-ачазының изин салгап, иштики херектер шугумунда багай эвес ажылдап чор. Бодум «Күш-ажылдың хоочуну» мен. Башкылаашкын ажылынга багай диртпейн чорааным тодаргай. Ону чаңгыс чер-чурттугларым ыяк билер.

— Өг-бүлө чылында алдын хунун адаанда амыдырал-чурттап чоруур бүгү-ле өг-бүлөлөргө амыр-тайбыңны, алдар кадыкты, аас-кежик, өөрүшкү-маңнайны алгап йөрээр-дир мен.

Чеден чеди харлаза-даа, Сеткил-чүрээ ам-даа сергек. Сергелең Сүүр-ооловна Хөй-хөй чылдар чурттаар болзун!

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожун.

ТАРААПАҢ ХОВУЛАР
ТУРДУ...

Эрткен-барган үелерин дугайында бижир кырган хоочуннар бар дээш чамдык номчукчулар аңгызынар апарган үе-ле болгай. Ынчалза-даа эрткен вектин 1968, 1969 чылдарның күзү мээң ажылымга уттундурбас. Ол чылын амгы Чаа-Хөл кожунун, ынчангы «Найрал» совхозтун девискээрлери болур Шаңчыга кызыл-тастың, Аймырлыг болгаш Терезинин сугаттыг болгаш кургаг ховуларына чашкан тараа болгаш мал чөмчүн култураларының дүжүдү элбек үнген чылдар болган. Ону ажаары-биле совхозтун бар комбайннарның 80 ажыг хуузу — 64 комбайннар ажылдап үнүпкен. Тараа културалары база мал чеми силос, сенажты ажаары Терезин, Аймырлыг ховуларына эрте эгелээр, а Шаңчыга тараа ажаары бүдүн октябрь айда, чамдыкта хар чагыже тутчуп кээр эң тараалаң дээн ховулар болгай.

Дүжүт ажаарына тараа сөөртүп дажыырынга Чадаананың көдээ ажыл-агый техниказы, АТБ черлеринин машиналарын керээ езугаар совхозка быжыглан турган. Ынчалза-даа олор дөмөй-ле чедишпес турган болгаш чүктү боду дүжүр төгөр машиналар чок турган. Ол үелерде тараа тарыыр хостуг шөлдөр-да, мал-маган кыштадыр кыштаглар-даа чедишпес, малчыннадыр кижилер-даа белен тывылбайн баар турган.

Ынчал тараа-сиген ажаал чадажып турувуста, совхозтун Аймырлыг хову турлаанга түр чурттап-ажылдаары-биле хөй машина-балгаттыг, шериг кухнялыг, майгын-палаткаларыг хоор-сарыг хептерлиг шериглерни эккеп каан. Оларны ажыл-агыйга тургузуп, оларга кандыг ажылдарны үлээрин Кызыл-Даг салбырының эргелекчизи Шойдак-оол Х.Х. база мээң быжыглап каан. Ол солдаттарны үстүкү черлер бистиң байдалы-высты өөренип көргөш, дүжүт ажаары-биле чоруткан турган чүве-дир.

Оларның ачызында тараа ажаалдазы эрте доозулган. Чамдык демобилизация манаан «кырган солдаттарны» Кызыл-Дагның малчыннарын кыштаанче көжүрер, ыяш-дажын, сигенин сөөртүр, янзы-бүрү ажылдарын кылыры-биле чорудуп турдувус. Олар ынаар барып, аңаа ажылдаарын дилээр турганнар. Оозу билдингир: малчыннар эддин, быштаан, тыва арагазын болгаш өске-даа чөмчө-рин берип, хүндүлээр турганнар. Чамдык солдаттар: «Тыва арага дээр чөмчө-риниң градузу 5-6 хиредир. Боттарывыстың солдат кружкаларывыска ижер бис» дижиң, шоодуп тургаш, бергедешкенери база бар. Ол дугайын ынчангы малчыннап чораан, ам хүндүлүг дыштанылгада алдарлыг малчын Ирина Данзырын, хөй орден-хавыяаның эдилекчизи Даш-оол Ойбаа, Опаң-оол Шомбуу, Александр Араптан, Александра Чалбаа болгаш өскелер-даа билерлер.

Хоочуннар хүнү таварыштыр ам хүндүлүг дыштанылгада Александр Шактарны, Дакпай Меңниг-оолду, Дегут Демчикти, Сергей Сундуйну, Маадыр-оол Сертипти, Иван Дадыйны, Михаил болгаш Виктор Дугар-Сүрүн алышкыларны, Михаил Ховалыгны (Красный), ам-даа комбайнын ажылдадып, улуска дузасын чедирип чоруур Маадыр-оол Ойдунайны, хоочун чолаачылар Кыргыс Дадар-оолду, Эрес-оол Дажы-Наваны, Эрес-оол Чечекпааны болгаш өскелерни-даа адап, оларга байырымны чедирип олур мен.

Үе-шагның байдалы, агаар-бойдустун 6-7 айларында чыс чагабайн, изиг хүннер болганы-биле мээң адап турганым хову, шөлдөргө тараа, сиген-даа тарывастааны, мал-маганны эвээш кезек хуу амыдыралдыг кызымак кижилер тудуп, өстүрүп турар кыштаг-турлаг-даа көзүлбөстөөн хомуданчыг үе-дир.

Мартыс ДАПЫК,
күш-ажылдың хоочуну.

«Амдыызында аныяк, алдан харлыг ашак мен» — деп, Максим Монгузкович Мунзуктун баштак, чаптанчыг ырын дыңнаваан кижилер күүселдезинде бо ыр аныяктарны мен алдан харлыг тургаш мындыг хөглүг, баштак, чиик адак турар ирги мен бе деп бодандыра бээр чадавас. Кандыг-даа кижилер чөнүүр назынның оруундан чайлабас болгай.

Чылдар эрткен тудум, эртем-техниканың сайзыралы шапкынчып, чаа-чаа бедиктерже угланганы кижилер бүрүзүңе улуг назынның болур арганы берип турар. А шаанда... сурагылгы император Нерон үжөн харлапкаш, өргээзинде бар көрүнчүктөрнү ап кааптарын дужааган: «Кырган болуксавайн тур мен, кырып-чөңзөн арнымны көрүксөвейн тур мен!» протестантизмнің бир адырының үндөилекчизи Мартин Лютер «кырган назын дээрге дигиге-ле хөөрге чыдары ол» дээр-ге, ооң үежилери ооң-биле чөп-шээрешкенде кижилер кайгаар чүве чок: 16-гы чүс чылда эвээш-ле кижилер узун назылаар турган.

Черниң чурттапчыларының дыка хөйүнүң хар-назыны узап турар. Россияда 75 хар ашкан улусту кырганнар дээр болза, Японияда ол сан 90-га дең. Ол-ла чуртта 100 хар ашкан улустун саны 37 муң кижилер кырып-чөнүүрүндө өөрүнчүг чүве чок деп санап турар. Психиатр Е.Авербух улуг назылыгларны ийи бөлүккө чарып турар: кадыкшылы кошкак, ажыл кылыр күзөлдүг бол, шинээ чок, бодунуң күжүңгө бүзүрел чок. Сеткилинде дүвүрел оттуп, ядарай бээр азы өлү бээрден коргар. Сонуургалдары эвээжеп, эрткен үезин чоктаар... Ийи дугаар бөлүккө кырганнар бодун кырып берген деп санабас, аныяксыыр байдалдыг болур деп бижээш.

Социологтар 21-ги чүс чылда кижилерниң назы-хары моон-даа артык кыска апаар болгаш чоокку он каш чылдарда Черниң чурттапчыларының хөй кезини пенсия назылыг улус боор деп дыңнатканнар. Кижилер кырып төнүп каар чүве болза, узун назылаан ажы бар бе — деп, айтырыг тургустунар.

Өөрүшкүлүг узун
назын

Аас-кежик бооп, кижилер чүгле кырып чөнүүр эвес, эртем-

АЛДАН ХАРЛЫГ

депшилгениң, медицинаның чаа ажыдышкыннарына даянаш, назыны улгатса-даа, кадык-чаагай чурттаар аргалыглар. Социологтарның чоокта чаа эрттирген шинчилелдериниң түңнели-биле алырга, чеден-сезен харлыг улустар эрткен үеден халбактанмайн, бурунгаар көрүштүг болуп, оон-даа артык хостуг угаанның, аас-кежиктиг чурттаарын күзөөннер. Олар боттарының чүнү кылып шыдаарын ыяк билер, боттарының арга-шинээн эки билер болгаш болдунмас күзөлдөргө алыспайн чурттап чоруурлар. Бодунуң хар-назынын төлөптии-биле эдилеп, угаан талазы-биле быжыккан бо кижилерни психологтар аас-кежиктиг бөлүккө хамаарыштырып турар. Чүге дизе, оларның амыдыралче көрүжү дорт, чуртталгага сонуггалы чиптээн болур. Бичии уругларга көргүзүп турар мультфильмнің маадыры почтачы Печкин кырган: «Мен чаа-ла чурттап эгелеп тур мен; пенсиялаар деп тур мен!» дээнинге хөй пенсионерлер каттыжар бе?

Аас-кежиктиң
хемчээли

Пенсиялаар дээр-ге-ле ажыл барбас, кижилер аразынга, чижээ, коллегаларының аразынга турбас, эртен эрте кайнаар-даа далашпас дээш, өске-даа чалгааранчыг үелер келири ол. Пенсия назылыг бол, хөй-хөй кижилер ажылдавышаан, чүге дизе билдингир — чурттаарына ол акша чедишпес. Эң ылаңгыя, бисте, тываларда, уругларын өстүргөш, эртем-билиг чедиргеш, ам ажы-төлүнүн уругларынга дузалажыр чаагай чаңчыл бар. Ынчаар чурттап чоруур улуг назылыглар аас-кежиктиг бе? Улгады бергеш, аныяк чылдарында дег долу, ниитилелге ажыктыг, солун чуртталганы чурттап эртип болур бе? Эртемденнерниң чугаа-зы-биле алырга, кижилер улгады бергеш солун кылдыр чурттап болур, харын-даа эки чурттаар ужурулг. Америк шинчилекчилер чеден ийи чурттарның 2 млн. чурттапчыларның аразынга айтырыгларлыг хыналда чоруткаш, «аас-кежиктиң шыйыны» тыпканнар. Ооң көргүзүлгери мындыг: 19-20 харлыг

аныяктар-биле 70 ашкан назылыг кижилер чуртталгага дыка хандык-шылдыг, эки-дир деп санаарлар. Чурттаары эки-дир деп оларның түңнелинге кайда чурттап турары, бай, яды, өг-бүлелиг азы бот, эр, кызы хамаарылга чок болган. А эң-не берге, багай үе — ортумак назыга дүшкен. Великобританияда 44 харлыг, Америкада херээжен-нер 40, а эр улустар 50 харлыында аас-кежик чок чылдар дег бодалдыглар. Бир талазында кижилер ол хире назынында хөйүнү чедип алган, өскезинде ам-даа күжү төнмээн, арга-дуржулгазы бар турда, ол ортумак назын чүге «буруудаттырып» турарыл?

Чажытыя мында: аныяк тургаш бистер чырык күзөлдөргү, сорулгаларлыг, идегеливиз улуг. Амыдыралды чаа-ла эгелеп чоруур болгаш кандыг шаптараазынар турарын билбес бис. Чеден хар ашкан улус база ыңдыг: хөйүнү көргөн, угаан кирип, кажараан, чуртталганың чүнү берип болурун билер болгаш ооң-биле эптежиң турар. Даарта эвес бол, сөөлүг чылдарывыста оожургалды, аяс хүнүн, идегелди үнелеп билер алаар дыштыг, улуг назын ол азы өскээр чугаалаарга, бар чүвеге өөрүп чоруур. Ортумак назын — шыргай арга сагындырар. Боттанмаан күзөл, шагзырал, аныяк чылдар эрткен, мурунда чүгле кырылары арткан деп кударгай хөөннүг бодалдарга алзыр. Чедип алган чедишкеннериң, акша-шалың хөй, эвээш-даа, эрге-дужаалдан хамаарылга чокка, ортумак назынның берге үезин кижилер бүрүзү эртер. Шак бо муңгадал назынның база бир эртер оруу-дур деп шын билер, оларны төлөптии-биле ажа бээр болза, узун назылаар аас-кежик силерге база таваржыр-дыр.

Амыдырал —
ынакшыл-дыр

Тус бодалга Кубаның улуг назылыглары каттыжар. 11,2 млн. чурттапчылыг ортулукта 100 хар ашкан улустун саны 1800 кижилер ашкан. Олар колдуунда эт, чуурга, балыктан кылган чөмчө-рини чип, арага, таакпы, кофеден база ойталабас чаңчылдыглар. Чурттуң

УЛУГ НАЗЫННЫҢ ЧАЖЫДЫ

19 векте төрүттүнгөш, 20 векте төндүр чурттааш, 21 векке кирип кадык-чаагай чурттап турар кижилер бар. Американың Индиана штатта чурттап чоруур Эдна Паркер 114 харлыг. Якутия чурттуг эвенк кырган-ава Варвара Константиновна Семеникова 1890 чылда төрүттүнгөн деп эрткен чылын «Столетник» деп журналдан номчаан мен. Америка биле Россия дээр-ге оларның чурттап турар байдалы, шынары, аажы-чаңы аңгы-аңгы деп дораан билдинер. Ынчалза-даа планетаның улуг назылыглары боорда, иелээ херээжен улус.

Эдна Паркер 1893 чылдың апрель 20-де төрүттүнгөн. Ол чылды американнар саң-хөө буураашкынының кончук берге чылы деп санаар. Ынча хөй чылдар дургузунда чурттап чоруунуң онза чажыды чок деп ол санап турар: амыдыралында чаңгыс дамды арага амзаваан, таакпы тыртпаан, аажы-чаңы шимчегир, эрес болгаш хөглүг.

Ону билер, таныыр улустун чугаазы-биле Эднаның кадыкшылы эки, селгүүстөп, агаарлаарына

ынак. А кол-ла чүве, номчутунарына, ылаңгыя шүлүк чогаалын номчурунга, шээжи-биле доктаадып аарына чаңчыга берген. 114 харлыг эне чараштыр кеттиниң, арны-бажын ургүлчү ажаал турар.

Варвара энениң бүгү назыны тундрага эрткен. Элээн улгадып, 58 харлыг тургаш, дөрт ажы-төлдү азырал алгаш, өстүрүп каан. Амгы үеде ол уругларының 12 уйнуктары, оларның 12 ажы-төлүн көөр аас-кежиктиг болган.

Ооң дурт-сыны 140 см. хемчээлдиң, деңизини 35 кг. кырган-аваның чугаазы-биле ол бүгү назынында аар ажылга ажылдап чораан. 117 харлыг бол, эрес, шимчегир, угааны аныяксыг, дыңнаары арай багай. Бажың ажылын кылбышаан, унты идиктер, тоннар даарап турар. Варвара Константиновна бриллиантылыг каастангаларны, сыргалар азы билзекти черле ужулбас, хөлчөк ынак. Шампанское ижеринге база ынак. Якутияның президентизи улуг назылыг энени 36 бриллиант тудуп сийлбээн хөрөк демдээ-биле шаңнаан. Рос-

сияда болгаш республикада чүү болуп турарын билер, чугаалаар, сонуггалын чидирбээни кайгамчык. Үр чуртталгазының чажыдын айтырарга, ол мынча дээр:

— Чажыт чок. Бир катап дүжүмдө өлүп калган мен. Хааржакче кээп дүшкөш, мени уштуп алыңар, камгалаңар деп хөлчөк алгырып, чаннанып турар мен. Бир-ле улус келгеш мени үндүр тытыр каарга, оттуп келдим. Ынчан өлүм мээң чанымга кээрге, ынавайн барган хевирлиг мен.

Бичии тургаш-ла, махорка тырып эгелээн. 100 харга чедир-ле буруладып тургаш, өкпези аарыксап эгелээрге, каапкан. 90 харлыында чедир бир чылда каш катап хөй эвес арага ижер турган. Чир чеми балык-биле иви эди. Чигир-зиг кара шай ижер. Чем чиггеш, бичии кум кынпын, дыштаныр. Телевизордан латин-америк сериалдар көөрүңге ынак, ооң маадырлары дээш сагыш-човаар, кинонун дараазында сериязын манаар.

Делегейде, Россияда, Тывада чурттап чоруур улуг назылыг улус-

¹ Баян-Талага чурттап-ажылдап чораан лама-башкылар дугайында чамдык материалдарны Куулар (Санчы) Сарыг-оолдун «Сылдыстарның сырызы» деп номундан алган.

Солун кижилер дугайында

ЧАКА СЕН СЕН БЕ ДЭЭН...

Долгарның авазы: — Бир каттап уруу школага турар үеде бажыңга ханым бажышыны улгаткаш, моорап каан мен. Караам көрүп кээримге, уруу бо тур. Та чүге-ле чүве ийик «Чака сен сен бе?» — дээримге, уруу: «Ийе, авай, мен-дир мен ийин» — дээн.

— Сен ону канчап эскерип кааның ол, Долгар?

Долгар: — Өөренип олурумда, та чүге-ле ийик сагымга дыка анчыг апарган соонда, авамны орун кырында өлүг чыдар кылдыр көрүп каан мен.

— Бодунуң чоок улузу, оларга таваржыр айыл караң көрүп улуска көзүлбөс боор деп дыңнаан мен. Сен көрүп каар сен бе?

Долгар: — Мен чоок улузумну база көрүп каар чордум... чүгүл бодумдан өскө. Чогуу бодумну дугайында көрүп оралдашпаан мен. Бир болур деп барган чүүл баш удур дүжүмгө кирип келгилээр-ле.

— Анык оолдар сонургай бээр анык, чараш кыс-тыр сен, сени сонургаан оолдарның аажы-чаңы, келир үезин көрүп каар сен бе?

Долгар: — Арнын көргөш, аажы-чаңын билип каар мен азы эки-даа кижилер болза, мээң салым-вес-тир дээш оюп эрте бээрин кызар мен. Мен сагыш-сеткилим болгаш мага-бодум-биле арыг болурун кызып чоруур мен.

— Келир үеде эжиң кандыг болурун билер сен бе?

Долгар: — Дүрзү-хевирин чижегей билер мен. Аңаа таваржырым арай элек.

— Төрелдеринге душтук тып азы аажы-чаңын сайгарып бээр-дир сен бе?

Долгар: — Менден айтырып сүмө дилээр болза, чугаалап бээр мен. А бир эвес өглөнип алган улус болза, чеже-даа таарышпас болза, ытпавас мен. Аңаа хайгаарап, багай чүве болдурбазын кызар мен.

— Аарыг кижилерни канчаар көрүп каар-дир сен?

Долгар: — Телевизор экранында ышкаш шыпыраш дээш, көстүпкөш баар. Аарыг чери карарып көстүр болур.

— Менде чүү көрүп тур сен?

Оң харызы мени элдептиг чүүлге бүзүрээринче албадапты.

Айлаң ДАРЖАА

чугаалашкан.

«Ногаан дарийгиниң хуулгаазыны». Мындыг эге салып алгаш, хандыр боданы берген олур мен. Өг-бүлениң 20 ажыг чылдар дургузунда шыгжап келген чажыдын хөйүнү мурнунга чарлап тура, кандыг харысалганы бодумга хүлээнип ап турарымны билип тур мен. Оң кадында чээрби харлыг кыс келир үени баш удур көрүп турар деп чүүлге ниитилелдин медреселинде бузурели болгаш идегели кандыг болур чүве ирги. Ындыг чүүлге бузуревес мен деп, 1992 чылда «Бурятияның шыны» («Бурят үнэ») деп солунга Н.А. Степанованың дугайында материал үнгөн турда, бир улуг дужалдыг дарга меңээ чугаалаан турган. Бөгүн Н.А. Степанова делегейде билдингир кижилер апарган. Бо планетада кижиниң угаан-медерелинге орта билдинмес элдептиг чүүлдер хөй болуп турар...

Ц.Дондогой.

«Бурятияның шыны», 2000 чылдың июнь 28, № 28 солун.

Бо бурят солунда бижээн материалдың орус дылче очулгазын номчааш, кайгамчык салым-чаянныг Долгар Генсук дээр моол уругнуң дугайында билип алган мен. Бо хүннерде ол авазы-биле Тывада аалдап чедип келген. «Ногаан дарийгиниң хуулгаазыны» деп материалдың маадырын бодум сарыг шажын чүдүкчүзү кижилер болгаш сонургап четкеш, каш айтырыгларны салдым.

— Долгар, мен Силерни сен дээр болзумза, ажынмас силер бе?

Долгар: — Ийе, ажырбас, сен деп болур силер.

— Кажан бодунуң өскө улустан ылгалдыг кижилер мен деп билип эгеледин?

Долгар: — Мен ындымны школага өөренип тургаш билип каан мен. Караамга дыка чараш дагыл чер, арыг суглуг даг хеми, ыяштар көрүп кааш, кайгай берген мен, орустаар болза, шок байдалга кирген мен. Оон хөй кинолар көрүп алгаш ынчап барганым ол-дур деп бодаан мен. Оон сөөлүнде эрткен чуртталгам-дыр деп билип каан мен.

— Сен ол чуртталганда кым бооп турар-дир сен?

Долгар: — Мен ону чугаалаар болзумза, силер мени сзеденчээр деп бодай берзинерзе хөңнү, ынчангаш аңаа харыылавазын чөпшээрер көрүңер. Авамның угунда ламалар ному чогаадыр, кылыр кижилер турган... (деп харыылаарга, оң чүгү чугаалаксаанын, дуу чуртталгазында кым бооп турганын даап бодап кагдым. — автор)

— Оон ындыг чүве көргөш канчалдың?

Долгар: — Бажыңга келгеш, авамга чугаалаарымга, ол мени ындыг чүве чугаалава дээш хоруп каапкан — дээрге, авазы чугаага кижилер берди.

Долгарның авазы: — Мен ол үеде коммунист азы нам кежигүнү

ажылдакчы турган мен. Бистин үевиште чүдүлгени шыңгы хоруп турган болгаш, мен чүдүвес турган мен. Ынчалза-даа уруумнуң өскө уруглардан ылгалын 3-4 харлыында-ла эскергеш, бодумнуң даап бодаанымдан корткаш, шуут элдептиг чүүлдерин улуска ытпавас, чажырындырар турдум.

— Кандыг элдептиг чүүлдер боор?

Долгарның авазы: — Ынчан Долгар 3-4 харлыг турда, эжимниң бажыңыңче эдертип алган бис. Ол орук ара аакталып, ынаар барык-савастап туруп бээрге, эжим бичии уруглар конфет-чигирге ынак болгай дээш, көгүдүп албадап чедире бээривиске, ону-даа чивес, «чыланныг» бажың-дыр дээш, ыглап туруп берген. Оон элээр болгаш ол бажыңга кажыыдал болган-дыр ийин. Ынчан мен кандаай элдеп чоор, бо уруг ол бажыңны ынча деп турган болгай деп иштимде бодап турумза-даа, аңаа бүзүрээринден корткан мен.

— Кажан силерниң даап бодаашкыныңар бадыткаттына берди?

Долгарның авазы: — Уруум 3 харлыыңа чедир аарбас-даа, 11 айлыында маңнап турар апарган кадык турган болза, 3 харлапкаш, сылданып туруп бээрге, эмчиге чедире бээримге, анализтери эки болур. Ам канчаар уруумга дузалаар болза, канчаар ону дээш, бүдүү караң көрүп кижилерге, ламаларга баарымга, шупту чаңгыс харыылыг болган. Ол үе ындыг турган-дыр ийин: лама кижиге чеде бээривиске, улус билип кабазын дээш, эжин даштындан шоочалап каар. Ындыг чажыт турган. Ажылдакчы кижиниң уруу ынчап баарга кайыын боор дээн сеткилим-биле чажырар турдум.

— Ук-төөгүңерде шыырак ламалар турган дээн ышкаш болдунар?

Долгарның авазы: Мээң угумда шажын номнары чогаадыр,

бижиер болгаш тургузар кижилер чораан. Авам шажын хоруп турган шыңгы үелерде ол 5 өгбелериниң дугайында биске тоолчургу чугаа ышкаш чугаалап бээр турган.

— Олар шупту чаңгыс үеде чурттап чорааннар бе?

Долгарның авазы: — Чок, олар чаңгыс үе-чадада эвес, аңгы аңгы салгалдарга хамааржыр улус-тур ийин.

Дем чугаалап турганывыс өггө шоочаладып алгаш ном номчуп турган лама: «Кончуг дээди эртемниг өгбелериниң чоруткан кижизидир, дарийги болуп төрүттүнген кижидир. Аарыыр болза, чүгүл бужартааш аарып болур» деп чугаалаан. Долгарны Читаның башкы университетиниң кыдат болгаш англи дыл башкызы деп эртемниң аайы-биле өөредип алгаш, Улан-Удэге Шоваала (ол оң шажын ады турган болгай аан, шын адын билбес мен — Долгарның авазы) деп кижиге чедире бээримге, мурнунда киргенивис хамык хам, ламаларның чугаазын ол база бадыткаан болгаш мээң ол үеде аарып турарымны хөй

кижилерге ачы-буян чедирер кижини чажырып турарың дээш аарып турарың ол дээн.

— Сен онза салым-чаянныгыңы билер турган-дыр сен. Оонну ажыглаар турдун бе?

Долгар: — Караамга көзүлгөн чүмөни чугаалаксааш, школада Чака дээр уруг бар, ол уруг ынча диди дээш, улузумга дамчыдарымга, ол баш удур чугаалаан чүмө бүде бээр. Дыка чүдүүр даай-авам турган, ол: «Чака дээр эжинден айтырып көрөм, угбаң кадыкшылы кандыг-дыр» — деп уруунуң дугайында айтырарга, школадан келгеш, Чака ынча диди дээш көргөнимни дамчыдар мен. Ол даай-авам «мээң ол эжимниң сүмөзи-биле шупту чүмөни кылыр апарган. Оон бир-ле хүн даай-авам: «Чака дээр эжиниң меңээ таныштырып көрөм, уруум» деп баарга, «Ол эжим өскээр көжүп чорупкан» — дээш, элээр үр үеде бодумнуң көргөн чүмөни чугаалаар арга чок апарган мен.

— Чака дээр сен болганың олар кажан билип кагдылар?

Башкы хүнүңге

АЧАВЫСТЫҢ ЧАГААН СӨСТЕРИ

школазынга күш-ажылчы намдарын эгелээш, оң соонда өскөн, төрүттүнген чери Өвүрге келгеш, 45 чылдың дургузунда школа директорлап, өөредилге эргелекчилеп, төөгү, тыва дыл башкылап ажалдаан. Бо үениң дургузунда акалаларның материал-техниктиг баазыын быжыглаар, өөредилге-кижизидилге ажылының шынарын экижидер дээш туржуп, бо талазы-биле эвээш эвес чедикшинерлиг болуп келген. Чүс-чүс аныяктарны ол школа доостурган, олар анзы-бүрү мергежилдин дээди болгаш ортумак тускай эртемнерни чедип алгаш, республиканың улус ажыл-агыйында чедишкенин ажалдап, Тываның социал экономиказын хөгжүдериниң херээнге салышкынын кирип чоруурлар, оларның саны көвей болганындан маңаа адавас деп шийтирледивис.

Ачавыс чүгүл онаашкан ажылынга сагыш-сеткилинден бердинген эвес, спорттун анзы-бүрү хевирлеринге, өскөн, төрүттүнген чериниң кайгамчыктыг чараш бойдузун, дириг амытаннарын, үнүжүн, ылаңгыя эм ояттарны өөренип көөрүңгө кончуг хандык-шылдыг чораан. Чылдың-на оң удурткан школазының командазы спортчу болгаш турисчи маргыл-

дааларга киржири чаңчыл болу берген. Ылангыя туризм талазы-биле оң билиг-мергежили шыырак турганы-биле школазының командазы кожуунга болган маргылдааларга чаңгыс удаа эвес тиилекчи болуп келген. Ындыг болуруга, ачавысты кожуунуң республика маргылдаазынга киржи команданың удуртукчузунга томуйлаан, ону эки белек-кээр дээш, биче эвес ажылды ол кылган түннелинде команда найысылалга болган мөөрейлерге шаңналдыг черлерни ээлеп келген. Ынчангаш ачам Өвүрнүң школаларына туризмни хөгжүдеринге бодунуң үлүүн кириген. Бо чылын кожуунуң школаларының турисчи следун ачам Байырлаң Агбаановичиниң адынга тураскаадып, Саглы школазынга эрттирген, ачавыс арттырып каан ажыл-ижи барынга өөрүп чоруур бис, ону салгакчылары улам сайзырадыр дээрзинге бузуреливис улуг.

Ачавыс Байырлаң Агбаановичиниң хөй чылдарда үре-түнелдиг ажыл-чорудулгазы бедик үнелелди алган, ол РФ-тиң өөредилгениң тергени атка четкен, «Күш-ажылдың хоочуну» медаль, РФ-тиң Өөредилге яамызының, ТР-ниң Дээди Хуралының Хоойлу-

жудулга палатазының болгаш өскө-даа хүндүлел бижикири-биле шаңнаткан. Ол ышкаш Өвүр кожуунуң алдарлыг кижилериниң «Хүндүлел дептеринде» оң адын кири бижээн.

Ачавыс могаар-шылаарында, удур уйгузун-даа билбес, дүн-хүн чок ажылдап чораан. Орай дүнеге чедир бижиттинерин бичиивистен эскерер турдуус. Соонда илерээни чүл дээрге, «Шын» солунга школазының ажылының, бодунуң арга-дуржулгазының, башкылаарының чаа арга-методтарының, туризм дугайында болгаш өскө-даа темаларга солун материалдарны бижип турган болган. Ынчангаш «Шын» солунуң идепкейлиг бижикилериниң бирээзи турган, ол дээш каш удаа шаңнаткан-даа. «Шын» солун оң чарылбас өңүү чораан, чаа солун келирин четтикпес маңаар кижилер. «Сөөлү үеде солунда амыдыралдың чугула айтырыгларын көдүрүп турар болу бергени эки-дир» деп ачамның чугаалап органын эрткен чылын каш удаа дыңнаан мен. Ачамның эскергени-ле шын болган, тыва кижиниң езу чаңчылдарына, амыдыралына, ажылына хамаарышкан эки материалдар «Шын» солунда

үнүп турар болу берген, оларны бистер номчуп чор бис.

Ачавыс Байырлаң Агбаанович биле авазыс Лидия Михайловна өг-бүлө тудуп, кады чурттааш, дөрт кысты, ийи оолду өстүрүп кижизиткен, шуптузун эртем-билигге чедирген, өгөлө-баштап каан. Ада-иевистин уйнуктары ам безин он чеди чеде берген. Ачавыс бистерни өг-бүлө дээрге ниитилелдин биче күрүнөзи-дир, оң кежигүнү кижилер бүрүзү толуг-томааның, ажил-агыйжы, чараш аажы-чаңы, эптиг-чөптүг чугаа-сооттуг, улугну улуг, бичени биче деп хүндүлээр, эш-өөрлүг, дузаарга, өг-бүлениң ажы-төлу хөй болурун чагып чораан. Ынчан ниитилел азы оң чурттап турар күрүнөзи сайзыраңгай, чурттакчы чонну эп-найыралдыг, бир демниг болур дээр кижилер. Бодап көөрүүскө ачавыс ындыг тура-сорукутг ажылдап-чурттап чораан-дыр, ол үзөл-бодалдарын бистерге дамчыдып бергени ажыктыг болган, оларны сагып, күүседип, багай эвес ажылдап-чурттап, ажы-төлүвүстү өстүрүп чор бис. Ынчангаш ачавыс Байырлаң Агбаанович Кыргыска чоргаарланыр бис, оң буянныг херээн уламчылаар бис.

Байырлаң Кыргыс, сайгарлыкчы.

Дөртөн алды чылдың дургузунда анык салгалды өөредип-кижизидер херекке төлөптиг бараан болуп келген, Россия Федерациязының өөредилгениң тергенин аттың эдилекчизи, бистин ынак ачавыс, кырган-ачавыс Байырлаң Агбаанович Кыргыс эрткен чылын күзүн 68 харлыында чырык өртемчиден хенертен чарлып чоруткан. Ол дээрге бистерге улуг качыгдал, чидириг болган, оон бээр бир чыл чедип турар. Өг-бүлө чылында болгаш Башкылар хүнүнде хөй санныг анык салгалды өөредип-кижизидеринге үлүүн кириген, бистерни, ажы-төлүн төлөптиг кижилер кылдыр азырап өстүргөн, ниитилелге эвээш эвес буянныг, ажыктыг ажил-ишти кылган Өвүр кожуунуң суралгы кижилериниң бирээзи, эргим ачавыс Байырлаң Агбаановичиниң чырык адынга тураскаадып, авам Лидия Михайловна, угбаларым, думаларым база ачамның чамдык өөреникчилери-биле сүмөлежип дугуруш-каш, бо допчу чагааны редакцияже бижидим.

Ачавыс Байырлаң Кыргыс 1961 чылда Тываның бир дугаар дээди өөредилге чери — Кызылдың педагогика институтунуң төөгү-тыва дыл факультетиниң баштайгы доозукчуларының бирээзи. Барыын-Хемчиктин Дөң-Терезин

Сүт-Хөл кожуун.

БУРУНГУ НАЙЫСЫЛАЛГА БАЙЫРЛАЛ

Бурунгу Тываның найысылалы Самагалтайның 235 чыл ою, Калдак-Хамар оруунуң 70 чыл ою — бо юбилейлерниң байырлалы Калдак-Хамар оруунуң тургузукчуларының тураскаалыга чечек салышкыны-биле эгелзэн. Тес-Хем кожун чагыргазының даргазы Владимир Орус-оол, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Маадыр-оол Ховалыг, чогаалчы Кара-Күске Чооду, Тес-Хемге суд даргалап чораан Долгар Оюн-Бартан, Самагалтайның хүндүлүг чурттакчызы Бай-Белек Иргит, архив албанының хоочуну Клара Чиңмит, Калдак-Хамар оруун кылчип чораан Манзат Соян олар байырлыг езулалга сөс ап, солун сактышкыннарны кылган. Байырлал чоорту Чаа-Оваа артка уламчылаан, кожунунуң уран талантылыгыларының оюн-тоглаа көргүзүлгелериг солун концерти аңаа болган.

Байырлалдың баштайгы хүнүнде аш-чем, идик-хеп барааннарының ярмарказы болган. Улус-чон боттарының бүдүрген аргаан, даараан, чазаан чүүлдерин, удур белеткээн изиг аш-чемин элбээ-биле чыылган хей чонга садып-сайгарган.

Байырлыг хуралды Тес-Хем кожун чагыргазының даргазының бирги оралакчызы Б.С.Шырап ажыткаш, ырак-узактан келген аалчылары-биле таныштыргаш, а оларны кожунунуң ат-сурагы кижилери-биле таныштыргаш, илеткел кылыры-биле сесту Самагалтай суму чагыргазының даргазы Салим Достайга берген. Оон соонда ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, Хоойлужудулга палатазындан Борис Шомбун баштаан депутаттар байыр чедирип Тес-Хем кожунунуң, Самагалтайның социал-экономика хөгжүлдезинге улуг үлүүн кириштирген хоочуннарга Хүндүлел бижиктерни тыпсып, суй белектерни сөңнзэн.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Артур Монгал ТР-ниң Чазак Даргазының байыр чедирген

бижин номчааш, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» атты ХБАБ албанының хоочуну Галина Чоодуевна Соянга, ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлел бижиктерин В.Оюн, Ч.Каржал, Ч.Өөлөт, Н.Дугар-оол оларга тывыскаан.

Тес-Хем кожун чагыргазының даргазы В.С.Орус-оол база төлөптүглерни шаңнап, мактаан. «Тес-Хем кожунунуң алдарлыг ажылдакчызы» атты эмчи сестразы Долгар Базыр-оолга тывыскаан болгаш кижиги бүрүзүңе он муң рубльди шаңналга берген.

Кожунунуң бүгү сумуларының даргалары, хүндүлүг аалчылар И.Сувандии, И.Хураган болгаш өскелер-даа байыр чедирип, суй белзэн сөңнзэн. Хурал соонда солун концерти байырлалдың кижикчилери сонуургал көргөн.

Эң-не солун болгаш көрүштүг болган байырлалдың парад-чыскаалы хамыктың кичээнгенин хаара туткан. Аңаа кожунунуң бүгү ажыл-ишчи коллективтери болгаш албан-организацияларының төлээлери киришкен. Агаар-бойдус чеже-даа бораңгай, хадмырлап хүнзе-даа, чоннуң хей-ады бидик, сагыш-сеткили омак-сергек болган.

Парад-чыскаал дооступ турда, кожазы Эрзин кожун чагыргазының төлээлери байыр чедиргеш, суй белзэн сөңнзэн.

Ийи дакпыр байырлалды спортчу маргылдаалар уламчылаан. Шыдыраага ийи хүн үргүлчүлзэн демиселдин түннелинде Белдир-Арыг чурттуг Бай-Тайганы төлээп келген 74 харлыг Каң-оол Максимович Хүргүл-оол чемпионнаан, ийиги черни Тере-Хөл кожун чагыргазының даргазы Экер-оол Манчын, 3-4-кү черлерни Тес-Хемден Мерген Эртине, Белек Хертек (Эрзин) олар алган. Тиелекчилерге 2-ден 5 муң чедир акша шаңналдарын тывыскаан. Хоочун шыдыраачы Майдыр Зайцев маргылдаага судьялаан.

Самагалтайның көктүг-шыктыг, чаа туткан стадионунга рингиге Тес-Хем кожун биле Кызыл хоорайның боксерларының ужура-жылгазы кончуг солун болган. Түннелинде 7:3 сан-биле тес-хемчилер тиилзэн.

64 мөгениң хүрежинге асурагылыг мөгө Опанас Семис-оол шүүлгеш, 30 муң рубльди шаңналга алган. Эрзинден Нома Сүүр-оол үжүрлөшкөш, 20 муң рубль-биле шаңнаткан. 3-4-кү черлерни Арзылаң мөгө Андрей Хертек биле Ак-Эриктен анык мөгө Ахмед Чаймаа олар алгаш, телевизорларны шаңналга алган. 5-8-ки черлерни ээлзэн мөгелер дириг хойлары алган.

Хүреш эгелзэриниң мурнунда Самагалтайның уругларның уран чүүл школарының салым-чаан-ныгыларының танцы-сам, ыры-шоор, оюн көргүзүлгелерин болгаш В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистериниң концертин чыылган чон улуг сонуургал-биле көргөн.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
Тес-Хем кожуну.

Байыр чедирешкиннери

Бистиң акывыс, катывыс, даайывыс **Александр Идей-оолович ОНДАР** октябрь 2-де 55 харлап турар. Акывыс Алдан-Маадыр суурда ажылдап, чурттап чоруур. Чааавыс Валентина Өктөк-ооловна-биле 1 оолду, 1 кысты төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп, эртем-билигге чедирип кааннар.

Октябрь 5-те болур Россияның Башкылар хүнү чааавыстың база байырлалы, ынчангаш бо өг-бүлөде ийи дакпыр байырлал. Акывыс, чааавыстың амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзөвшишаан, кадыкшылды күзөдөвис.

Монгуштарның өг-бүлөзиден.

Бистиң уруувус **Чинчи Юрьевна БАЙКАРАНЫ** октябрь 1-де төрүттүнген хүнү. Ол Туран хоорайда ажылдап-чурттап чоруур. Уруувус 2 оол, 1 кыстың иези. Тура-соруктуг, эрес-кежээ уруувуска кадыкшылды, өг-бүлөзиде аас-кежикти күзөп олур бис.

Ада-иези, дуңмазы Чойгана.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

Кикбоксерлар база катап тергиидзэн

Сентябрь 21-24 хүннеринде Белокуриха хоорайга элээди уругларның спорт школарының башкызы **Б.Ахмедовтун** чырык адынга тураскааткан кикбоксингиге регионнар аразында 3-кү маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа Сибирь федералдыг округтун субъектилериниң командалары киришкен.

Тыва бо маргылдааже 16 кикбоксер составтыг команданы тургускаш, чоруткан. Спортчуларны аъткаарынга улуг деткимчени ТР-ниң Кикбоксинг федерациязының президентизи, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Айыыл чок чорук талазы-биле комитетиниң даргазы В.М.Бартына-Сады, 60 Маадыр аттыг национал музейниң директору В.С.Чигжит (автобус-биле), Б.Д.Тюлюш көргүскен.

Кикбоксингиге делегейниң 2 дакпыр чемпиону, РФ-тиң алдарлыг спорт мастери Мерген Монгуштун база тренер Эртине Кууларның удуртулгазы-биле чораан оолдар Белокуриха хоорайның рингизинге чайынналчак тиилелгелерни чедип алганнар. Боттарының килдеринге Айдын Монгуш, Начын Монгуш, Шулуу-Маадыр Куулар, Буян Далаян болгаш Чингис Салчак тустуунда чемпионнаан.

Ийиги черге Эртине Монгуш биле Саян Доржу төлөптүг болган, а үшкү черлерни Кежик Монгуш, Вячеслав Хуурак, Чаян Маадыр-оол, Кежик Сарыглар болгаш Аяс Донгак ээлзэн.

Делегей чемпиону Чингис Салчак маргылдааның тиелекчизинге бир кол кордакчы турган делегей кубогунун 3 дакпыр эдилекчизи И.Молодцовту арыг тиилзеш, «Эң эки техника» деп тускай шаңналды база алган.

Тыва кикбоксерлар удавас Сибирьниң кубогу дээш маргылдаага киржир. Оон мурнунда, ок-

тябрь айда, республика чемпионнады Кызылга эртер.

Бистиң корр. В.БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң өгбөвис, ынак угбавыс, даай-ававыс, уругларывыстың ынак кырган-авазы, эш-өөрүнүң эргим улуг назылыг эжи, чаңгыс чер-чуртуугларының сүмелекчизи, кады төрзэн угбаларының болгаш акызының уругларының чөлөңгиижи, деткикчизи чораан **Елена Шынараповна БАЙКАРАНЫ** сөөлгү орукче үдешкен Тыва Национал музейниң коллективинге, хүндүткелдиг хоочун эртем ажылдакчылары эш өөрүңге бистиң кажыыдалывысты деңге үлөжип, арга-сүмелерни бергени дээш четтиргенивисти сеткиливис ханызындан илередип тур бис.

Дуңмаларының өг-бүлелери, оларның ажы-төлү.

АКЦИЯ — «УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАР»

Дүүн Бүгү-делегейниң Улуг назылыг хоочуннарның хүнү болуп эрткен. Бо кайгамчык чараш байырлалда «Тыва энергосбыт» ажык акционерлиг ниитилелдин удуртукчулары боттарының кол турар черинге (Заводская 2а кудумчу) келген бүгү хоочуннарга байыр чедирип, изиг шайын кудуп, «Улуг назылыглар» акциязын Кызылдың чурттакчыларынга эрттирип, ажык чугааны кылган. Улуг назылыг хоочуннарга белек-селектерни коллективтин мурнундан кижиги бүрүзүңе тудускан.

АЛДЫ-ХҮРЭЭГЕ БАЙЫРЛАЛ

Чадаананың Алды-Хүрээзиниң чаа оран-савазының тургустунганындан бээр беш чылынга тураскааткан байырлал эрткен дыштаныр хүнде болуп эрткен.

Аңаа хей сарыг шажынчылар чыгып байырлаан. Тываның Камбы-ламазы Джамбел Лодай башкы баштаан хей лама-башкылар, Индиядан келген тибет лама-башкылар улуг ном номчаан. Хүрээниң келир үеде сайзыралынга болгаш ында ажылдап турар лама-башкыларга деткимче кылдыр ачы-дуза марафону база болган. Чоннуң эки тура мөргүлдериниң ачызында 100 муң рубль киргени өөрүнчүг. Байырлалга Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери, күрүне филармониязының ыраажылары, танчычылары база Чөөн-Хемчик кожунунуң культура ажылдакчыларының, бот-тывынгыр артистериниң болгаш Чадаана школаларының өөреникчилериниң концертин байырлалга чыылган чон сонуургал көргөн.

Бистен садып алыңар

Минусинскиниң бирги сортунуң далганы — шоодайда 620 рубль, Алтайның бирги сортунуң далганы — шоодайда 690 рубль, Алтайның дээди сортунуң далганы — шоодайда 710 рубль, Краснодарның чигири — шоодайда 960 рубль, хендир үзү 1 литрде — 51 рубль, 5 литрде — 305 рубль, Алтайның дээди сортунуң мака-роннары — 18 рубль/кг, дузаттынарда ажыглаар дус — 179 рубль (50 кг), дагаа буду — 81 рубль/кг, бройлер дагаа оолдары — 83 рубль/кг, ак саржаг — 82 рубль/кг, үүрмектээн горох — 15 рубль/кг, чинге-тараа — 19 рубль/кг, «Роллтон» лапша — 4,30 рубль/1 шт., 3 литр соктуң — 58 рубль, чарба — 110 рубль/25 кг.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Загородный доора кудумчу, бажың 19а, «Эхнатон» баазазында 3-кү склад; Каменистая кудумчузунда бажың 15; Мөөңөп болгаш үүрмектеп садар бааза, Калинин кудумчузунда бажың 25 склад №3, Мөөңү-биле садып алыр улустарга өртөктер дугуржулга езугаар.

Харылзажыр телефону: 5-38-40.

Хөмүр-даш сөөртүлгези

Мөңгүн-Тайга кожунунуң чагыргазы хөмүр-даш сөөртүлгезин чорудуп турар сонуургалдыг транспорт бүдүрүлгелеринге болгаш чүк сөөртүр хуу машиналарлыг кижилерге Чадаананың хөмүр-даш уургайындан Мугур-Аксы суурже ниитизи-биле 2000 тонна хөмүр-даштын сөөртүлгезин кылырын чарлап тур. Бир тонна хөмүрнүң өртээ-биле катай транспорт хандырылгазы дээш **2883 рубльди** туда акша-биле төлээр.

Харылзажыр телефон: 8-905-920-4723.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор **С.С.МОНГУШ**.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредитге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, хөдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail: shyn@tyva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хөмчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7000. Чагың 113. Номериң парламгаже дужааганы: график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тыва-кредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле амыгының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыкнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.